

Eva D. Bahovec

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, AŠkerčeva 2, SI-1000 Ljubljana
ebahovec@yahoo.com

Je li geofilozofija dio rješenja ili dio samog problema?

Povijest filozofije, suvremena filozofija, angažirana filozofija i naše vrijeme

Sažetak

Rad donosi pregled kritičkih pristupa u suvremenoj francuskoj filozofiji s fokusom na geofilozofiju u utjecajnoj studiji Što je filozofija? Gillesa Deleuza i Félixia Guattarija kao mogućem novom izvoru za kritiku i angažiranu filozofiju. Počinje dobro poznatom idejom o tri velika momenta u povijesti filozofije, antičkoj grčkoj filozofiji, njemačkom idealizmu i, napokon, 'avanturi francuske filozofije', koji kod Badioua figuriraju kao hegelijansko 'konkretno univerzalno'. Potom se oni povezuju s konkretnijim, u okruženju utemeljenim i društveno konstruiranim 'geofilozofskim' istraživanjem, kakvo se moglo prvi puta pojaviti u grčkom polisu i njegovom usidrenju u materijalnoj proizvodnji toga vremena. Cilj je rasprave proširiti prevladavajuća 'grčko-njemačko-francuska' objašnjenja – i isključivanja – geofilozofije, na ono što sam Badiou naziva 'francusko-slovenskim momentom' u suvremenoj filozofiji, te pokazati u novom svjetlu razvoj Marxove filozofija u bivšoj Jugoslaviji u njezinu odnosu s političkom situacijom prije i poslije pada Berlinskog zida. Deleuzeovo i Guattarijevo materijalističko propitivanje o tome 'Zašto filozofija u antičkoj Grčkoj u tom trenutku?', također vezano uz pitanje 'Zašto kapitalizam u Engleskoj, a ne u Kini', itd. ponovno se aktualizira stavljanjem u kontekst onoga što bi se moglo nazvati 'jugoslavenskom geofilozofijom' s istaknutom ulogom Slavojia Žižeka i njegovim filozofskim psihoanalitičkim obratom, zajedno s 'otkrićem' spolne razlike i njezine mogućnosti da dosegne onkraj 'arogancije' etablirane filozofije kao i navodno 'angažirane' 'feminističke filozofske kritike.

Ključne riječi

povijest filozofije, suvremena filozofija, angažirana filozofija, arogancija filozofije, geofilozofija, Alain Badiou, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Michel Foucault, Slavoj Žižek

Uvod

U antičkoj se Grčkoj filozofija rađa zajedno s grčkom demokracijom i životom u grčkom polisu. Slijedeći Deleuza i Guattarija u neksusu filozofskog i političkog možemo pronaći i uvjete za samu filozofiju – za sam način kako stvaramo i živimo filozofiju. U ovakvom otvaranju filozofije prema njezinom okruženju i uvjetima za njezin nastanak mogli bismo tražiti i same uvjete mogućnosti za angažiranu filozofiju. Odgovor Deleuza i Guattarija na pitanje *Što je filozofija?* u njihovoj posljednjoj knjizi može nam, pritom, poslužiti za detektiranje glavnih linija, kao i točaka bijega, od povijesti filozofije prema filozofiji kao angažiranom *praxisu*. Deleuze i Guattari počinju samim pitanjem: što je filozofija? O tome su se uvijek filozofi pitali, a isto tako su na pitanje uvijek odgovarali; odnosno, kako glasi već prva rečenica knjige, »možda je moguće postaviti pitanje *Što je filozofija?* tek kasnije, kada dođe starost i sat da se govori konkretno« (Deleuze i Guattari, 1991, 7). To je vrijeme koje donosi »izvjesnu suverenu slobodu« kojoj su se u slikarstvu približili Tizian,

Turner i Monet, u književnosti Châteaubriand, a u filozofiji Kant s njegovom trećom *Kritikom moći rasuđivanja* (Deleuze i Guattari, 1991, 7–8).

Odgovor na pitanje *Što je filozofija?* počinje preispitivanjem statusa samog pitanja i statusa samog govornika u tom govoru, na primjeru Deleuzea i Guattarija, filozofa i psihoanalitičara u njihovom dugogodišnjem prijateljstvu. Knjiga počinje s neosobnim francuskim *on* ili *ono*, da bi se naglasilo značenje kasnijeg razdoblja i doba za filozofiju, književnost i umjetničko stvaralaštvo, a onda, već u drugom odlomku, uzima drugačije polazište i zamjenjuje neosobnu dikciju s prvim licem množine: ili »mi« – »mi se ne možemo nadati nečemu sličnom« (Deleuze i Guattari, 1991, 8). Tako se pitanje *Što je filozofija?* pretvara u pitanje tko u filozofiji o kome i umjesto koga govori, tko svjedoči u ime svih i time aproprira glas drugih, a naposljetku i tko piše u vlastito ime iz neke barem potencijalno manje dominantne pozicije samog akta izjavljivanja. U suvremenoj je filozofiji potrebu ispitivanja vlastitog mjesta u filozofskom diskursu i s time povezane pozicije moći i vladanja analizirao Louis Althusser kao pristranost ili *partijnost* filozofije (Althusser, 2018, 46),¹ a u povijesti filozofije problem je povezan s novim početkom u novom vijeku; povezuje se s Kopernikom i velikom znanstvenom revolucijom.

Kao što znamo već od kopernikanskog obrata u filozofiji, nije moguće sve vidjeti odasvud. A onda je pitanje koje mjesto i koju perspektivu zauzeti da bismo mogli vidjeti nešto što ne možemo vidjeti iz trenutne točke promatranja. Time se u filozofiji znanosti više bavio Thomas Kuhn u knjizi *Kopernikanska revolucija* te detaljnije u *Strukturi znanstvenih revolucija*, gdje je u kontekstu »normalne znanosti« i njezine paradigme istaknuo mogućnost zapažanja i promatranja pravih znanstvenih problema. Pritom se poslužio poznatom slikom *figure and ground* iz Gestalt psihologije, na kojoj se lik i pozadina međusobno isključuju – vidimo jedno ili drugo, ali ne oboje zajedno, ne u istom činu spoznaje. Takva je promjena znanstvena revolucija, zbog čega su »nakon Kopernika astronomi živjeli u drugom svijetu« (Kuhn, 1962, 117).

Filozofija dvadesetog stoljeća, u svom *linguistic turn*-u, s pravom dodaje još jedno pitanje: što je moguće artikulirati i s kojeg mjesta? To znači da moramo i u jeziku slijediti kopernikanski zaokret te, najprije, pomno proučiti sam *locus* izjavljivanja, kojeg treba razlikovati od izjave i njezinog sadržaja. U lingvistici je ovaj problem briljantno razradio – nakon i mimo Saussurea – Emile Benveniste, koji ga je tretirao kao problem »subjektivnosti u govoru« i »formalnog aparata izjavljivanja« (Benveniste, 1966/1, 258; 1966/2, 79). S druge strane, u filozofiji je problem poznat kao »arogancija filozofije«, koju je Stanley Cavell uveo upravo u svrhu istraživanja aproprijacije mjesta izjavljivanja i glasa drugoga u kontekstu svojih filozofskih »autobiografskih vježbi«, koje su naglašene u samom podnaslovu njegove knjige (Cavell, 1996).

Kako se aproprijacija tuđeg glasa čini jednom od najvećih prepreka na putu prema angažiranoj filozofiji nepokorenih i nepokorivih, koja više neće zatirati ni žene, ni druge figure Drugoga, Cavellove »vježbe« mogle bi nam poslužiti kao polazišna točka za novu emancipatorsku strategiju. Angažirana filozofija znači filozofiju otpora, koja otvara perspektivu neposluha ili *Desobéir* (Gros, 2017), kao možda i najvažnijeg zadatka filozofije našeg vremena.

Koja filozofija i čije znanje?

Antička filozofija predstavlja prvi veliki »moment filozofije«, počinje Alain Badiou svoj prikaz o »Avanturi francuske filozofije«, kojeg je napisao za

anglosaksonski svijet i objavio u *New Left Review*. Antička filozofija je prvi od tri velika momenta u povijesti filozofije, a slijede ga njemački i francuski momenti. Riječ je o tri kratka i intenzivna razdoblja, slična svojevrsnoj kondenzaciji u prostoru i vremenu, a razumjeti ih možemo kao Hegelovu kategoriju »konkretnog univerzalnog« (Badiou, 2013, li). U tim se momentima opća filozofija susreće s partikularnim uvjetima svog filozofskog okruženja i različitim aspektima povijesti i geografije mišljenja. U povijesti filozofije to su tri momenta antičke Grčke od Parmenida do Platona, njemačkog idealizma od Kanta do Hegela i francuski filozofski moment ili »avantura francuske filozofije« u dvadesetom stoljeću (Badiou, 2013, li). U kasnijem intervjuu o *Njemačkoj tradiciji u filozofiji* Badiou proširuje svoju izvornu ideju i dodaje »francusko-njemački« moment, koji je u početku bio upravo francuski, ali je nakon toga postajao sve manje njemački i sve više francuski (Badiou, 2017, 9–10).²

Ono što povezuje njemački i francuski moment ili »tradiciju« jest kritička filozofija rođena u stoljeću prosvjetiteljstva i Francuske revolucije. Filozofija kao kritika uključuje se upravo u povijesnu geografiju i geografsku povijest od Nijemaca do Francuza. Kod »Nijemaca«, Kant je iznašao filozofiju kao kritiku, ali je nije znao i mogao dovršiti. Upravo suprotno: ako dobro pogledamo, piše Gilles Deleuze već u knjizi *Nietzsche i filozofija*, nema pokornijeg filozofa od Kanta i pomirljivije kritike (Deleuze, 2011, 102).

Obnovu filozofije kao kritike, odnosno njezin pravi – drugi – početak, zastupa Karl Marx. Tek je Marx kritizirao filozofiju upravo kao znanost o duhu, što je kulminiralo u Hegelovu filozofskom remek-djelu *Fenomenologija duha*. Marxova kritika donosi materijalistički zaokret od svega »u glavi«, imajući u vidu stvarne pojedince i njihove stvarne uvjete života. U tom kontekstu Marxova filozofija znači ukidanje same filozofije kao filozofije i proširenje u filozofiju kao *praxis* i praktičku djelatnost za revolucionarnu promjenu svijeta u vremenu kapitalističkog načina materijalne proizvodnje. Marx je, nasuprot Kantu, dovršio kritičku filozofiju svojim materijalističkim zaokretom koji u sljedećem koraku može dovesti do samoukidanja same filozofije. U tom smislu, velika su filozofska pitanja *praktička* pitanja i moraju se riješiti u praksi, i »praktički revolucionirati«, kako Marx naglašava u slavnim *Tezama o Feuerbachu* (Marx, citirano prema Balibar, 2017, 16).

S druge strane njemačkog Hegela stoji Nietzsche, koji već u *Radosnoj znanosti* ukazuje na zemljopisni okvir moderne filozofije: između »Nijemaca«, kako kaže Nietzsche, i »Francuza«. U filozofiji su Nijemci i Francuzi u opoziciji, ali ipak povezani u kontinuum. A Nietzsche ide dalje – »[m]i, Nijemci smo hegelijanci«, i nastavlja s možda najtežim zadatkom u povijesti filozofije, naime, »obračunati se s Hegelom«.³ U tom kontekstu, Nietzsche je svoju filozofiju reorijentirao u »novu sliku mišljenja«, koja se suprotstavlja Kantovoj dogmatskoj slici (Deleuze, 1962, 118) i predložio obrat u smjeru francuskog

1

U feminističkoj epistemologiji problem je poznat kao *situated knowledges*, umještena znanja, i primat parcijalne perspektive (Haraway, 1991, 183).

2

Badiou, nekako sa strane, pridodaje i engleski moment s Lockeom, Hobbesom i Humeom, ali on ostaje samo usputan i ne predstavlja

ga u kontekstu triju velikih momenata: grčkog, njemačkog i francuskog (Badiou, 2017, 9–10).

3

Takva se gesta može staviti u kontekst Deleuzeova pokušaja i slogana *Svršiti sa sudom* i s Kantom kao njegovim glavnim akterom (Deleuze, 1997, 126).

esprit de finesse i sve što ide uz to. Nietzsche je bio vrlo pažljiv prema ovom aspektu filozofije i prema korištenju francuskih riječi u možda i najviše prijelomnim točkama svoje filozofije.

Što je arogancija filozofije?

Njemačka tradicija u filozofiji? Naša tradicija? Tko o kome, naime, govori i u čije ime? Je li Nietzsche govorio u ime »nas, Nijemaca« (koji smo hegelijanci) ili je govorio u ime drugih i Drugog, unatoč tome što je upravo Nietzsche uveo prvo lice jednine u filozofiju i govorio kao »ja« – »zašto sam ja tako pametan? Zašto sam ja tako mudar? Zašto pišem tako dobre knjige?«, kako su glasila pitanja njegove filozofske autobiografije *Ecce homo*, prošarana stalnim refrenom *Jeste li me razumjeli?* (Nietzsche, citirano prema Cavell, 1996, 5). Ili je Nietzsche, kao i drugi, svjedočio o Nijemcima u ime Nijemaca, a možda i protiv Nijemaca i u korist Francuza, brišući tako vlastito mjesto izjavljivanja?

Kao što je Stanley Cavell istaknuo o aroganciji filozofije kao obliku dominacije u vrlo važnoj knjizi *A Pitch of Philosophy*, »arogancija filozofije nije jedna od njezinih najbolje čuvanih tajni« (Cavell, 1996, 3). Arogancija filozofije vezana je za pitanje o tome tko može prisvojiti, a u dugoj povijesti filozofije je u stvari prisvojio, glas drugoga, da bi nam govorio u ime svih i svakoga. Govorio bi umjesto nas, ne dozvoljavajući nam da sami govorimo u vlastito ime i da se time osnažimo. Arogancija je filozofije aproprijacija tuđeg glasa i same mogućnosti govora i bivanja slušanim, što proizlazi već iz početnog govornog čina u kojem filozofi umjesto »ja« govore »mi« (Cavell, 1996, 8). Kantova gesta, njegovo »mi« kao polazna točka filozofije, čini se upravo takvim prisvajanjem glasa drugih, a Nietzscheova orijentacija je, s druge strane, suprotna. Nietzsche govori u prvom licu jednine i kao »ja« predstavlja neko potencijalno novo mjesto izjavljivanja, koje bi moglo biti drugačije umješteno od notorne arogancije filozofa jer »tko osim mene samog može mi dati ovlast da govorim u naše ime?«, kako zaključuje Cavell (1996, 9).

Kao aproprijaciju tuđeg glasa i ukidanje mjesta s kojeg taj glas može govoriti, Cavellova arogancija filozofije može se usporediti s poznatijim Foucaultovim neksusom znanja i moći, koji ide ruku pod ruku s dispozitivom isključivanja. Za Foucaulta je to, prije svega, isključivanje ludih u *Povijesti ludila* – isključivanje duševno bolesnih iz svakodnevnog života u društvu zajedno s isključivanjem ludila iz Descartesova utemeljenja *cogita* (Foucault, 1962, 57). Kao što je iz epistemologijskog gledišta povijest ludila epistemologija tišine, iz feminističkog gledišta mogli bismo, po istom principu, proučavati isključivanje žena i aproprijaciju ženskih glasova u dugoj povijesti naše civilizacije. Tišina i odsutnost ženskih glasova u povijesti imaju strukturno homologno mjesto Foucaultovu ludilu u klasičnom dobu (Felman, 1993, 21), vezano za investiciju vlastitih odnosa u obliku isključivanja u toliko različitih značenja riječi.

U dvadesetom stoljeću Gilles Deleuze više ne želi govoriti u ime »nas«, ne polazeći od »mi«, a isto tako ili još manje u ime nekog »ja«. Cijela Deleuzeova filozofija ide u suprotnom smjeru: prema pre-individualnom i de-subjektivaciji. Deleuzeov je oblik izražavanja u filozofiji infinitiv, s onu stranu svih osoba i identiteta. A kada Deleuze govori i piše »umjesto«, to nismo »svi mi«, nego on govori i piše umjesto onih kojima je oduzet glas ili koji uopće ne mogu govoriti. U ovom posljednjem značenju Deleuze piše umjesto životinja, koje ne mogu pisati, a pisanje je neodvojivo od postajanja, koje je uvijek u

zoni »između«, u susjedstvu i okruženju (Deleuze, 1997, 1–2). Imajući u vidu slavnu Deleuzeovu formulu »postati životinja, postati žena, postati molekula, postati neprimjetan« (Deleuze, 1997, 4), možemo se zapitati: bi li Deleuze mogao govoriti i pisati u ime ušutkanih žena? Za Deleuzea, pisati za ljude kojih nema ne znači »umjesto njih«, nego za njihovo dobro (Deleuze, 1997, 4). Kao što su ženski studiji inicijalno definirani kao studiji o ženama i studiji za žene, tako se i Deleuzeovo stajalište, barem načelno, uklapa u ovu perspektivu angažmana i angažirane filozofije za druge – za Drugoga.

Ali u tome je paradoks. Budući da bi nam desubjektivacija trebala poslužiti da se suprotstavimo »pogrešno subjektivnom«, a možda čak i pogrešno autobiografskom u filozofiji, to bi moglo značiti upravo poziciju Foucaultova isključivanja i Cavellove aproprijacije tuđeg glasa: pozicija da netko drugi govori u tvoje ime, dok ti ne možeš govoriti, veliki je problem za sve one koji nemaju ili ne mogu doći do vlastitog glasa i vlastite pozicije izjavljivanja. No, dodatni problem vezan je uz razliku između žena i životinja, koje Deleuze kao da promatra s iste strane »postajanja«, čime se gubi mogućnost odgovora na pitanje o tome zašto žene – za razliku od životinja – ne bi konačno progovorile s vlastitog mjesta izjavljivanja, što je Benveniste pojasnio kao »individualni čin prisvajanja jezika« koji tek »uvodi u govor onoga koji govori« i njegovu »sposobnost postajanja 'subjektom'« (Benveniste, 1988, 282). Drugim riječima, problem »ženskog pitanja« nije »postati neotkriven«, nego upravo »postati vidljiv« i progovoriti vlastitim glasom kroz prisvajanje formalnog aparata izjavljivanja.

Što je geofilozofija?

Deleuzeova i Guattarijeva knjiga *Što je filozofija?*, koja je objavljena 1991. godine, pojavljuje se kao kraj Badiouove francuske filozofske *Avanture* (Badiou, 2013, lli). Deleuze i Guattari svoju posljednju knjigu završavaju poglavljem o geofilozofiji kao novoj kategoriji koja mora odgovoriti na pitanja o filozofiji i omogućiti nam da se od samog pitanja okrenemo prema prakticiranju filozofije u konkretnim uvjetima filozofskog, povijesnog i geografskog okruženja.

Posljednje, četvrto poglavlje teksta o filozofiji u cijelosti je posvećeno novom polju istraživanja koje autori uvode pod nazivom »geofilozofija«. Ono je povezano s mnogim novim aspektima Deleuzeove i Guattarijeve filozofije: naglašavanje razlike između nomadizma i stalnog naseljavanja, zemlje i teritorija, deteritorijalizacije i reteritorijalizacije kao njihovih možda najpoznatijih zajedničkih pojmova. Za angažiranu filozofiju vrlo je značajna njezina deteritorijalizacija i mogućnost da se univerzalna filozofija, koja počinje s univerzalnim »mi« filozofa, otvori u filozofsko okruženje u konceptualnom i fizičkom odnosno materijalnom značenju riječi. Kao što univerzalna filozofija u »momentima« u povijesti filozofije prelazi u konkretno, u Hegelovo »konkretno univerzalno« u nekom partikularnom prostoru i vremenu, kako ističe Badiou (2013, li), tako i filozofsko okruženje kod Deleuzea i Guattarija postaje *flesh and blood* milje: postaje materijalni i materijaliziran prostor i vrijeme, u kojem odlučujuću ulogu imaju geografija i geologija, a pored toga i astronomija itd., kao učenja koja mogu osvijetliti novu dimenziju »konkretnog« (Deleuze i Guattari, 1991, 82).

Pojam geofilozofije najbolje je prikazan i analiziran na modelu rađanja filozofije u antičkoj Grčkoj. Deleuze i Guattari već u »Uvodu« u knjigu *Što je*

filozofija?, s podnaslovom uvoda »Takvo je onda pitanje«, ističu značenje samog pitanja za filozofiju. Na ovo je pitanje već više puta dan odgovor, no dolazi trenutak u kojem nije više dovoljno samo pitati i odgovarati nego moramo i pronaći uvjete samog pitanja, a i same filozofije, otkriti sat i krajolik, milje i okolnosti, koje nam pokazuju da nije toliko važno pitanje o filozofiji u univerzalnom smislu, koliko je važno da se to zbiva »upravo sada« (Deleuze i Guattari, 1991, 8). Jednostavno je došlo vrijeme da se zapitamo o tome što je filozofija. Odgovor na to, da je filozofija stvaranje pojmova, točan je, no to je zapravo samo dio odgovora. To nije dovoljno. Pitanje o tome što je filozofija zahtijeva da konkretiziramo odgovor i materijaliziramo samo pitanje. Pitanje o filozofiji može postati konkretno tek kada pita o »vremenu i prilikama, okruženjima, krajolicima i osobama, uvjetima i nepoznicama tog pitanja« (Deleuze i Guattari, 1991, 8).

Ali, ni to još nije sve. Pitanje *Što je filozofija?* i što je njezino okruženje trebamo promatrati između prijatelja, kao povjeravanje ili povjerenje, ili u sukobu s neprijateljem, kao zavodenje ili stranputicu, »sve to istovremeno razumjeti u tom vremenu, *entre chien et loup*, u kojem gubimo pouzdanje i u prijatelje« (Deleuze i Guattari, 1991, 8). Prijatelj je unutarnji uvjet grčke filozofije i njezinog nastanka u okruženju grčke demokracije, u grčkim gradovima i malim građanskim državama. Kao što se u grčkom polisima odvija razmjena među slobodnim građanima u njihovim trgovačkim i drugim ekonomskim aktivnostima, tako se i filozofija stvara zajedno s prijateljima i u takmičenju s rivalom, pretendentom i *wannabe* filozofom.

Grčka filozofija može nam poslužiti kao model geofilozofije, ne samo prvo kronološko nego i logično polazište ili model na kojemu možemo pokazati prožimanje političkog s povijesnim, geografskim, geološkim i ekonomskim. Već na samom početku poglavlja o geofilozofiji u knjizi *Što je filozofija?* Deleuze i Guattari uvode temu zemlje kao geografskog pojma i zemlje koja se pojavljuje kao jedan od četiriju elementa u antičkoj filozofiji. No, zemlja se pojavljuje i kao onaj poseban element koji moramo izdvojiti. Zemlja nije element poput ostalih jer »kondenzira sva četiri u jednom« i, što je još značajnije, ona koristi jedan naspram drugoga da bi ih potaknula na deteritorijalizaciju (Deleuze i Guattari, 1991, 88). Zemlja je polazište geofilozofije, zajedno s grčkim polisom, koji predstavlja deteritorijalizaciju agrikulturnih teritorija. U filozofiji to, opet, znači dvoje: utjecaj okruženja izvana, djelovanje povijesnih, geografskih i drugih okolnosti, te iznutra, gdje stranac može postati nova filozofska figura, uvedena već kod Sokrata. Filozofi u staroj Grčkoj stranci su, dolaze iz svih susjednih zemalja i regija, kao i iz daleke kineske, hinduističke, židovske i islamske »filozofije« (Deleuze i Guattari, 1991, 89), ali filozofija je samo grčka – i ništa drugo. Filozofi su stranci, ali je filozofija samo grčka (Deleuze i Guattari, 1991, 90).

Prijateljstvo – i rivalstvo – nisu samo međuljudski odnosi u materijalnoj ekonomskoj proizvodnji i filozofskom stvaranju pojmova nego treba tome dodati još jedan aspekt prijateljstva. Za razliku od istočnjačkih mudraca, filozof ne posjeduje mudrost, ona nije njegovo vlasništvo, a isto vrijedi i za pojmove koje kreira u prijateljskom odnosu: on ne posjeduje pojmove, nego ih stvara. Odnosu prijateljstva među filozofima moramo dodati ovaj odnos prema pojmu; filozof je prijatelj filozofskih pojmova (Deleuze i Guattari, 1991, 8). No, već u samom uvodu knjige *Što je filozofija?* možemo pročitati i nešto drugo – pojavljuje se još jedan aspekt međuljudskih odnosa koji se ne svodi na prijateljstvo, a možda ni na život u grčkom polisima. Ovaj drugi odnos uveden

je pitanjem: što znači prijatelj kad on postane konceptualna persona? Time prijatelj postaje uvjet samog mišljenja i njegov sastavni dio. Upravo na tom mjestu nailazimo na jako značajnu »komplikaciju«: filozof je u navedenim značenjima riječi prijatelj, no može biti još nešto drugo. Je li filozof prijatelj »ili pak ljubavnik?« Nije li filozof, prije svega, ljubavnik i ne unosi li prijateljstvo u mišljenje »vitalan odnos prema Drugom, za kojeg smo vjerovali da je isključen iz čistog mišljenja?« (Deleuze i Guattari, 1991, 9). No, kad je riječ o ženi, trebali smo to odmah dodati, onda se to *in concreto* i desilo.

Odnos prema Drugome, u kojem se u našem vremenu možda i najviše pokazuju odnosi vlasništva i isključenosti, svakako se može pridodati arsenalu angažirane filozofije i njezine prakse otpora dominaciji.

Zašto je geofilozofija dio rješenja?

Vraćajući se od geofilozofije još jednom Alainu Badiouu, njegovim momentima i avanturama filozofije, osim antičkog, moramo objasniti i njemački i francuski moment. Kod Badioua, to su momenti koji nisu objašnjeni povijesno-geografski ili geofilozofijski, nego su definirani široko kao kulturni, a možda, prije svega, kao nacionalni momenti. Badiou u intervjuu *O njemačkoj tradiciji u filozofiji* ističe dvije stvari: da se nalazimo u razdoblju kraja francuskog momenta i da smo taj moment radije trebali definirati kao »francusko-slovenski«, imajući na umu Slavoj Žižeka i njegovu intelektualnu ostavštinu (Badiou, 2017, 10).

Badiou ističe »snažne kulturne i nacionalne partikularnosti«, no kako te partikularnosti ostaju donekle postulirane, koliko mi je poznato, kod njega ne možemo pronaći povijesne, geografske i političke, a kamoli geofilozofijske argumente i njihovu analizu. Kod Badioua ne možemo saznati koliko su i na koji način vanjska okruženja povezana ili strukturno homologna unutarnjim uvjetima mišljenja i, što se u ovom kontekstu čini najvažnijim, što točno znače oznake »grčka«, »njemačka« i »francuska« filozofija. S tog stajališta, Deleuzeova i Guattarijeva geofilozofija mnogo je filozofski snažnija i politički angažiranija od Badiouova razlikovanja triju momenata u povijesti filozofije i njegovog razmatranja o »njemačkoj tradiciji« u filozofiji.

Kao takva, geofilozofija je *dio rješenja* problema. Geofilozofija Deleuzea i Guattarija nam, umjesto nacionalnih momenata, generalnih konstatacija o kulturnim faktorima itd., pruža konceptualno značajno razrađenu podlogu. Ako filozofiju stavimo u kontekst okruženja, koje je filozofsko okruženje prijateljstva prema pojmu i prijateljstva među filozofskim prijateljima, a to u isto vrijeme formuliramo kao problem povijesti, geografije, geologije, astronomije itd., predstavljen kao »povijesni odnos prema zemlji« i »astronomski odnos prema kozmosu« u njihovim već realiziranim ili tek mogućim relativnim deteritorijalizacijama (Deleuze i Guattari, 1991, 85), tada smo na mnogo bogatijem terenu od nacionalnih ili »nacionalno konkretiziranih« momenata. Kako je grčka filozofija vrlo dobro smještena u grčki polis, što je jedna od najjačih strana novog filozofskog teritorija zvanog »geofilozofija«, možda bismo mogli ići dalje tim putem i prvo za njemačku, a zatim i za francusku filozofiju utvrditi njihovo vanjsko okruženje kao i unutarnje uvjete u njihovoj »interogaciji«.

Pitanje *Što je filozofija?* u velikoj knjizi koja za samog Badioua obilježava kraj velikog francuskog momenta, u geofilozofiji postaje konkretno u najboljem značenju riječi. Tako da pravo pitanje sada glasi: *zašto filozofija u Grčkoj*

u ovom momentu? Ovo pitanje identično je niže navedenom pitanju povjesničara Ferdinanda Braudela, koje glasi: *zašto kapitalizam na ovim mjestima u ova vremena? Ali ne u Kini u 3. ili 8. stoljeću?* (Deleuze i Guattari, 1991, 91 i 93).

Kako možemo zamisliti geofilozofski nastavak Deleuzeove i Guattarijeve uzorite analize antičko-grčke filozofije? Zašto je njemačka filozofija u okruženju vezanom uz političke uvjete fašizma, u kojima je Heidegger prepoznao realizaciju duha filozofa kao »njemačkog duha« i »duha njemačke nacije« (Derrida, 1987) i kakva bi mogla biti razlika između njemačkog i francuskog u opisanom dvojnem neksusu same geofilozofije? I konačno, kako možemo proširiti Badiouov vlastiti dodatak o »francusko-slovenskom« momentu, koji smo s povijesnog gledišta trebali smjestiti u kontekst filozofije u Jugoslaviji tijekom Žižekove inicijalne filozofske formacije? Kako upravo u ovom kontekstu možemo proširiti geofilozofiju s one strane grčko-njemačko-francuskog u povijesti kao i u suvremenoj filozofiji i time je približiti angažiranoj filozofiji?

Zašto je geofilozofija dio problema?

Čini se da toga nema u knjizi *Što je filozofija?*, ali možda to i nije bila namjera Deleuzea i Guattarija. Zaključak poglavlja o geofilozofiji vraća se, možda ne slučajno, na pitanje vremena kao klasičnog filozofskog problema, što se odražava u dva recentna primjera kojima je inače isprepleten cijeli tekst. U osmom primjeru vraćamo se Hegelu i Heideggeru, vraćamo se Grcima, Nijemcima i Francuzima – a usputno i engleskoj filozofiji. Ali samo usputno. Kao i u mnogim drugim prilikama i ovdje je Heidegger napokon nekako suviše izravno stavljen u politički kontekst. U geofilozofiji to bi trebalo donijeti nešto drugo od puke denuncijacije, a zapravo je stavljeno u kontekst novih pojmova same geofilozofije. No, čini se da je zaključak da je »deteritorijalizacija u tehničko-svjetskom razvoju zapadne civilizacije koju su inicirali Grci reteritorijalizirana u nacionalsocijalizmu« (Deleuze i Guattari, 1991, 91) daleko od geofilozofske eksplikacije postavljenog problema. Voljeli bismo čuti barem nešto više od toga.

Budući da Hegel i Heidegger »ostaju historicisti«, potrebna je konkretizacija koja će povijesti oduzeti »kult nužnosti« da bi otvorila prostor za nesvodivost kontingencije (Deleuze i Guattari, 1991, 92). Nakon konačnog razmatranja odnosa Nijemaca i Grka te ponovljenog pitanja *Zašto ne?* (»Zašto ne filozofija u Italiji ili Španjolskoj?«, »Zašto ne kapitalizam u Kini u 3. i 8. stoljeću?« itd.), posljednji primjer vraća se na vrijeme u razlikovanju vječnog, izvanvremenskog i, napokon, aktualnog. Tako je posljednji zaključak posvećen Michelu Foucaultu, drugom velikom Deleuzeovu filozofskom prijatelju, te načinu na koji Foucault odgovara na pitanje *Što je prosvjetiteljstvo?*, probadajući univerzalnu filozofiju strijelom sadašnjosti i njezine aktualnosti – u našoj »kritičkoj ontologiji nas samih«.

Deleuze i Guattari tako dolaze i do velikog pitanja o nužnosti i ljudskoj slobodi i slobodnoj volji.

»Ako se filozofija pojavila u Grčkoj, to više ovisi o kontingenciji nego o nužnosti, više o nekom ambijentu i okruženju nego o izvoru, više o nekom postajanju nego o povijesti, više o nekoj geografiji nego o historiografiji, više o povoljnom slučaju nego o prirodi.« (Deleuze i Guattari, 1991, 92)

A posredno time dolaze i do velikog pitanja razvoja marksizma nakon Marxa: određuje li ekonomska baza nadgradnju ili obrnuto, ili jedno i drugo, napokon i rješenje »u posljednjoj instanci« odlučuje ekonomija. No, upravo smo na tom mjestu trebali uključiti razmatranje Marxa i marksizma u širi kontekst geofilozofije. Možda bi upravo analiza marksizma i filozofije s one strane 'sovjetskog marksizma', tipičnog za Jugoslaviju i Sloveniju, mogla poslužiti kao paradigmatičan primjer.

Od geofilozofije do angažirane filozofije

Naša dodatna pitanja i razmatranja, od pitanja *Koja filozofija?* i *Čije znanje?* pa sve do završnih razmatranja o tome što je ono bitno ili odsutno u Deleuze-ovoj i Guattarijevoj geofilozofiji, navode nas da se posljednji put osvrnemo na Badioua, iako su njegovi momenti općenito suviše preglednog značaja da bi bila moguća konkretna konfrontacija s geofilozofijom.

Naime, u Badiouovom prikazu »aventure francuske filozofije« jako je lucidno istaknuto geofilozofsko toliko značajno mjesto Sigmunda Freuda, kojega povjesničar Peter Gay nije slučajno nazvao »bezbožnim Židovom« (Gay, 1987). Badiou čak ide toliko daleko da za francuski moment nudi formulu *S Freedom ili protiv Freuda*, što znači: ne bez Freuda! Možda to uključuje Freudovu konceptualnu osobu, uz pomoć koje bismo mogli deteritorijalizirati njemački moment s periferije austrijskog Beča, kako tijekom rađanja psihoanalize iz duha ženske histerije (kao unutarnjeg uvjeta psihoanalize), tako i tijekom *Anschlussa* kao vanjskog okruženja, zbog koje je Freud svoju analizu društva i religije, pa i razmišljanja »o ratu i smrti«, trebao nastaviti u egzilu?

Zašto Freud u tom trenutku? U tom geografskom okruženju? Freud u Beču, tijekom raspada Austro-Ugarske u tom povijesnom i političkom okruženju? Susret s Freudom predstavlja veliku, možda i najveću deteritorijalizaciju kako njemačke, tako i francuske filozofije; u ono što se u američkom viđenju naziva »kontinentalna filozofija« unosi unutarnji rascjep koji nikakva buduća metafizika neće moći zaliječiti. Možda je Cavell u pravu kada piše da je izgubio povjerenje u filozofiju, koju uopće ne zanima mjesto izjavljivanja i arogantno odbacuje svaku moguću autobiografiju (u obračunu Nietzschea s Kantom), a da je napokon izgubio povjerenje i u psihoanalizu jer i Freud tako pretjerano očito i tako često poriče vlastitu »partijnost« (Cavell, 1996, 4). Možda su Deleuze i Guattari u pravu kada u svojoj prvoj zajedničkoj knjizi o *Anti-Edipu* kritiziraju i denunciraju konzervativni karakter psihoanalitičke institucije. Možda su i Žižek, Milner i Lucchelli u pravu kada feminizam karakteriziraju kao orijentaciju kojoj nedostaje glavni pojam spolne razlike i seksualnosti (Lucchelli u Milner, Žižek i Lucchelli, 2018, 10).

A, možda i nisu u pravu. Umjesto Badiouova prijevoda francuskog momenta u »francusko-slovenski« moment u filozofiji, mogli bismo pronaći neko rješenje koje ne bi bilo dio samog problema. Mogli bismo ga potražiti u više puta istaknutoj slijepoj točki filozofije koja se prakticira među prijateljima i koja može pokazati zašto nam je Freudova hrabrost i danas potrebna. Prijateljstvo, bilo Deleuzeovo s Guattarijem, bilo u grčkoj filozofiji, o kojoj toliko lucidno raspravljaju kao o geofilozofiji, veza je između muških filozofa i muških građana polisa, no možda to znači da je to i veza koja isključuje ženski rod. U povijesti je glavni razlog bio isključivanje žena iz politike i filozofije. Freud je i u tom smislu na kraju – ili predstavlja sam kraj – duge povijesti filozofije: za Freuda nema čovjeka uopće, nego samo žene i muškarci, naravno u njihovoj

većoj ili manjoj biseksualnosti, ili dječaci i djevojčice, ženske histeričarke i muški opsesivni neurotičari itd. U tom smislu Freud donosi deteritorijalizaciju metafizike i filozofske teorije Subjekta, koji je u kritičkoj i potencijalno angažiranoj filozofiji jednako antagonistički, ali u još uvijek apstraktnom odnosu prema svom Drugom – kao *abstraktum*, kojeg Marx uvijek utemeljeno kritizira. Freud, kao »bezbožni Židov« koji je pred nacistima morao pobjeći u egzil, možda predstavlja i najveću traumu za geofilozofiju i za samu filozofiju i pitanje *Što je filozofija?*

No, dio problema ili sam problem ostaje psihoanaliza poslije Freuda. »Psihoanaliza je kao ruska revolucija; ne znamo kada je počela propadati. Moramo uvijek ići dalje u prošlost«, pišu Deleuze i Guattari u *Anti-Edipu*; »Što se dogodilo u povijesti filozofije?«, pitaju se dalje.

»Freud se držao svog ateizma na herojski način. No, svi oko njega bili su sve više i više [...] spremni pripremati pomirenje Crkve i psihoanalize iza njegovih leđa, trenutak u kojem će Crkva trenirati vlastite psihoanalitičare, i gdje bi se moglo zapisati u povijest same psihoanalize: kako smo i mi još uvijek pobožni!« (Deleuze i Guattari, 1972, 55 i 58)

Poslije pada

Kako je moguća filozofija nakon Freuda? Čini se da Freudova revolucionarna deteritorijalizacija zapadnog mišljenja kao nacionalnog (grčkog, njemačkog, francuskog itd.) ne dopušta nikakvu jednostavnu reteritorijalizaciju. No, Freud je istovremeno i deteritorijalizacija filozofije Čovjeka i Subjekta, koji bi trebao biti univerzalan, a nije ništa drugo doli filozof muškog roda. Za pitanje *Što je filozofija?* ovakva dvostruka deteritorijalizacija – bez nacionalnog i bez maskulinističkog – čini se barem jednako značajnom kao što je tijekom pada Berlinskog zida »u regiji« psihoanaliza bila važna za filozofski sukob s totalitarizmom i, u filozofiji, sovjetskim marksizmom, koji je bio toliko opasan u povijesti istočne Europe i Jugoslavije.

Budući da su Deleuze i Guattari prvo veliko »prijateljstvo« geofilozofskog i političkog pronašli u grčkom polislu, a drugo u njemačkoj i francuskoj filozofiji, vezanoj za konceptualno široki teritorij »kapitalizma«, možda bi trebali dodati upravo ovdje, nekako u odgovarajućem prostoru, treće »prijateljstva«, koje je bilo u još snažnijem sukobu sa suparnicima i pretendentima u geopolitičkom pogledu. Ako filozofiju razumijemo kao klasnu borbu u teoriji, i njezinu partijnost kao snažnu silu, koju je Althusser najbolje mogao predstaviti u sintagmi »Lenjin i filozofija« (Althusser, 2018, 7), onda se moramo osvrnuti i na moguću reteritorijalizaciju psihoanalize, tipičnu i značajnu za jugoslavenski prostor – i njegovu deteritorijalizaciju. Možda se nigdje Althusserova partijnost nije mogla pokazati plodonosnijom nego u filozofskim sukobima na tlu tzv. »bivše Jugoslavije«. Možda bismo treće veliko »prijateljstvo« geofilozofskog i geopolitičkog mogli povezati s ponovnim osvrtnom na freudmarksizam i, prije nego što filozofiju praktički ukinemo i zajamčimo život u neotuđenom društvu, moramo razmotriti koju filozofiju i čije znanje. U doba kapitalizma bez alternative socijalizma, ali na privilegiranom terenu grčko-balkanske aproprijacije njemačke filozofije, reteritorijalizirane u francuskom »momentu«, geofilozofija se, kao dio problema koliko i dio rješenja, čini neophodnijom no ikada.

Dvije godine nakon pada Berlinskog zida Jacques Derrida istaknuo je da se do Marxove filozofske ostavštine može doći kroz Marxove osobine koje nam

»poslije pada« nameće frojdovski »rad tugovanja« s onu stranu nostalgije (Derrida, 1993). Isto tako, ili dodatno, biti pravedan prema Freudu danas se čini više nego ikad relevantnim za filozofsko nasljeđe u »regiji«. Možda bismo u toj reorijentaciji mogli ići dalje putem geofilozofije, no ona je još uvijek usmjerena prema starom sloganu iz 18. *Brumairea* koji glasi: *Hic Rhodus, hic salta!* Budući da ni Badiou, ni Deleuze, ni Guattari, pa čak ni veliki filozofi iz regije, ne mogu postati naš filozofski Rodos, budućnost filozofije još uvijek je prisutna kao strah i nada. A kako je filozofija »za žene grob« (Malabou, 2011, 160), možda smo geofilozofiju konačno trebali otvoriti u kontekstu jugoslavenske feminističke misli i svega što je s njom povezano. Možda bismo u naše vrijeme baš time mogli pridonijeti praktičnom revolucioniranju o kojem je Marx toliko sanjao, a na putu prema praktičnom ukidanju same filozofije mogli bismo postaviti zahtjev za novom angažiranom filozofijom koja nam se dogodila »u regiji«.

No, odgovor na pitanje *Što je filozofija?* treba dati odgovor i na pitanje gdje smo sada, u kojem kontekstu, geografiji, povijesnom trenutku? Kao što je Rosa Luxemburg rekla: *ako pišemo i ukazujemo na sve što se sada događa, onda možemo biti najrevolucionarniji.*

Literatura

Althusser, Louis (2018): *Ideologija in ideološki aparati države. In drugi spisi.* Prev. Zoja Skušek. Ljubljana: Založba /cf.

Antonioni, Manola (2003): *Géophilosophie de Deleuze et Guattari.* Pariz: L'Harmattan.

Badiou, Alain (2013): *The Adventure of French Philosophy.* Prev. Bruno Bosteels. London: Verso.

Badiou, Alain; Nancy, Jean-Luc (2017): *La tradition allemande dans la philosophie.* Pariz: Lignes.

Balibar, Etienne (2017): *The Philosophy of Marx.* London: Verso.

Cavell, Stanley (1996): *A Pitch of Philosophy. Autobiographical Exercises.* Cambridge (MA): Harvard University Press.

Deleuze, Gilles (1962): *Nietzsche et la philosophie.* Pariz: P. U. F.

Deleuze, Gilles (1997): *Essays Critical and Clinical.* Prev. Michael A. Greco – Daniel W. Smith. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Deleuze, Gilles; Guattari, Félix (1972): *L'Anti-Oedipe. Capitalisme e schizophrénie.* Pariz: Minuit.

Deleuze, Gilles; Guattari, Félix (1991): *Qu'est-ce que la philosophie?.* Pariz: Minuit.

Derrida, Jacques (1993): *Spectres de Marx. L'état de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale.* Pariz: Éditions Galilée.

Derrida, Jacques (1987): *De l'esprit. Heidegger et la question.* Pariz: P. U. F.

Dosse, François (2021): *Amitiés philosophiques.* Pariz: Odile Jacob.

Gay, Peter (1987). *A Godless Jew. Freud, Atheism, and the Making of Psychoanalysis.* New Haven – London: Yale University Press.

Felman, Shoshana (1993): *What Does a Woman Want? Reading and Sexual Difference.* Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.

Foucault, Michel (1977): *Historie de la folie à l'âge classique.* Pariz: Gallimard.

Haraway, Donna (1991): *Simians, Cyborgs, and Women.* London: Free Association Books.

Kuhn, Thomas S. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press.

Milner, Jean-Claude; Žižek, Slavoj; Lucchelli, Pablo (2018): *Sexualités en travaux*. Pariz: Editions Michèle.

Žižek, Slavoj (2018): »Le sexuel n'est pas politiquement correct«. U: Milner, Jean-Claude; Žižek, Slavoj; Lucchelli, Pablo (ur.): *Sexualités en travaux*. Pariz: Editions Michèle. Str. 69–148.

Eva D. Bahovec

Is Geophilosophy Part of the Solution, or Part of the Problem?

History of Philosophy, Contemporary Philosophy, Engaged Philosophy, and Our Time

Abstract

The paper presents an overview of critical approaches in contemporary French philosophy, focusing on Gilles Deleuze and Félix Guattari's geophilosophy (What is Geophilosophy?) in the influential study on What is Philosophy?, as a possible new source for criticism and engaged philosophy. It starts with Alain Badiou's well-known presentation of the three significant moments in philosophy's history of philosophy. Ancient Greek philosophy, German idealism, and finally, the "Adventure of French philosophy", presented in Badiou as Hegelian philosophical 'concrete universals'. The paper then relates them to more concrete, environmentally based, and socially constructed 'geophilosophical' questioning, as it could first appear in the Greek polis and its embeddedness in the material production of the time. The paper aims to proceed from the prevailing 'Greek-German-French' explanations – and exclusions – of geophilosophy to what Badiou himself called 'the French-Slovene moment' in contemporary philosophy and to shed new light on the development of Marxist philosophy in ex-Yugoslavia in its relation to the political situation before and after the fall of the Berlin wall. Deleuze's and Guattari's materialist questioning about 'Why philosophy in Ancient Greece at that moment?', also related to the question of 'Why capitalism in England and not in China?', etc., have been re-actualized by putting it in the context of what might be called 'Yugoslav geophilosophy' with the prominent role of Slavoj Žižek and his philosophical, psychoanalytic turn, along with its 'discovery' of sexual difference and its possibility to reach beyond the 'arrogance' of the established philosophy, as well as the presumably 'engaged' feminist philosophical critique.

Keywords

history of philosophy, contemporary philosophy, engaged philosophy, arrogance of philosophy, geophilosophy, Alain Badiou, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Michel Foucault, Slavoj Žižek